

KONINKLIJKE VLAAMSE ACADEMIE
VOOR TAAL- EN LETTERKUNDE

VERSLAGEN EN MEDEDELINGEN - 1958 nr. 11-12

Middel nederlandse werkwoorden op -zen

DOOR

Prof. Dr. A. VAN LOEY

Lid der Academie

439.308

V 327

n° 41

439.308
V327
n° 41

BRUXELLES-UNIVERSITÉ

GENT - N.V. DRUKKERIJ ERASMUS

MIDDELNEDERLANDSE WERKWOORDEN OP -RZEN

DOOR

Prof. Dr. A. VAN LOEY

Lid der Academie

In zijn inaugurele rede *De orientatie van de Dialectstudie* (1) oordeelt A. A. Weijnen zeer terecht : „Een Nederlandse taalkunde is toch heden ten dage zo goed als onvoorstelbaar zonder de steun van de dialectkunde”.

Onder de argumenten echter die hij voor deze stelling aanhaalt, is er een waarover ik het met mijn hooggeschatte Nijmeegse collega niet volkomen eens ben. Afwijkende mening is reeds voldoende om mijn mededeling van vandaag te rechtvaardigen. Ik had die echter vermoedelijk nog een tijdje achterwege gehouden, ware het niet dat mij door het verschijnen van mijn lezing in de Verslagen en Mededelingen een goede gelegenheid wordt geboden om nu al een door haar beknopte formulering niet op voldoende wijze verantwoorde twijfelende mening in een latere druk van Schönfelds *Historische Grammatica van het Nederlands* (§ 193, 5de druk n° 157 c) nader toe te lichten.

A. Weijnen immers schrijft het volgende : „Een niet gering „aantal werkwoorden vertoont in het Middelnederlands ook „van onze beroemdste teksten in de onbepaalde wijs de combinatie „-rzen : *claersen* „zuiveren”, *huursen* „huren” enz. Schönfeld „[met verwijzing naar de door mij bewerkte 5de druk van de „Hist. Gr. § 157] denkt hier aan een -s-suffix, dat hij tot in het „Indogermaans naspoort, maar men dient veeleer oog te hebben „voor de frequentie van de aan de *z* voorafgaande *r*, temeer „daar die groep in het Middelnederlands en wel speciaal in het „Westvlaams zo talrijk is. Van Ginneken heeft dan ook zeer „terecht [t.w. Katholieke Encyclopedie, i.v. Afleiding] de sui- „zende *r* van de Meierijse dialecten te hulp geroepen. Zoals „met tmesis daar *kaars* < *kar* en *lantaars* < *lantaren* ontstaan „zijn en er nog steeds voortleven, vertonen Middelnederlands

(1) W. J. THIEME & Co, Zutphen; gehouden op 10 okt. 1918; blz. 7.

„*claersen*, *spaersen* enz. in die *rx* een voortzetting van een waar-
„schijnlijk reeds oude suizende *r*”.

Voor we tot toelichting, bespreking en, althans, gedeeltelijke weerlegging van de aangehaalde zinsnede (met daarbij een ander voorbeeld in een vroegere publicatie) overgaan, moge ik allereerst opmerken dat bewuste werkwoorden niet alleen *rx* in de „onbe-
paalde wijs” vertonen, maar ook in finiete vormen : pluralis, praeteritum (bijv. *claersde* Mnl. W. 3, 1465 : uit de Rijmbijbel) en, met begrijpelijke verscherping van *x* tot *s*, in het participium.

Nu, de bespreking en de toelichting.

Waarom *rx* in die werkwoorden dient verklaard te worden als suizende *r* of uit suizende *r* ontstaan omdat die vormen *juist* (ik cursiveer) in het middelnederlands en wel *speciaal* (id.) in het Westvlaams zo talrijk zijn, is mij niet duidelijk : een suizende *r* is thans alleen te horen in Meierijs dialecten (oostelijk Noordbrabants). Wel kan men veronderstellen dat het gebied van suizende *r* oorspronkelijk uitgebreider is geweest dan nu, (en dan zou Westvlaanderen een uitgestorven, de Meierij een nog bestaand relictgebied zijn), maar men kan evengoed de zaak omgekeerd zien en wel zo, dat suizende *r* een jongere vernieuwing is, eigen aan de Meierij alleen.

Omtrent de aard van de suizende *r*, vormen met die klank en de verspreiding ervan worden we door A. Weijnen ingelicht in zijn *Nederlandse Dialectkunde* (Assen, 1958), blz. 181. Een suizende *r* dan is „een consonant die zowel een sibilantisch als een „ratelend tonggeluid doet horen, want terwijl de tongpunt trilt, „is de afstand zo klein dat er tevens een suizend dentaal geluid „meeklinkt”. Die suizende *r* kan in de anlaut staan; hij kan optreden voor oude *rr*, *rx* (*rs*) en *rn* (*rxink* „ring”, *snoorze* „snorren” *lantaers* „lantaren”). Buiten de hier genoemde Noordbrabantse vormen haalt Weijnen er nog aan uit het overige Nederlandse taalgebied, o.m. *schaars* „scheermes”, en enkele dubieuze andere.

En zo zijn we aan de weerlegging toe gekomen.

Schaars is een zeer ongelukkig gekozen voorbeeld. Immers, het mag opvallend heten dat de etymologie van dat woord, te vinden bijv. in Vercoullie's *Beknopt Etymologisch Woordenboek* (1925) tot heden toe onbekend schijnt te zijn : Verdam (Mnl. W., 7. 241, a^o 1912) evenals J. A. N. Knuttel (W.N.T. 14, 165; a^o 1936) denken wel aan *scheren* en *schaar*, maar weten verder geen raad met de *-s*; Weijnen ziet in de *-rs* van *schaars* een suizende *r*.

Nu heeft het oudnederfrankisch de samenstelling *scarsabs* (Gloss. Lips. 792 = *nouacula*), het oudhoogduits ook, en het angelsaksisch kent *searseax*. Het is een even duidelijke vorming als *mes*, ontstaan uit **mati* — *saXsa* (geattesteerd in het ohd., os., ags.) en daarin heeft *sabs* (ohd., os., ofrie., ags., on.) de betekenis „mes, kort zwaard”, horend bij lat. *secare* „snijden” en bij tal van andere woorden waarover men nader zie Franck en Van Wijk : *Etymologisch Woordenboek* dat in 1910 ook reeds (i.v. *mes*) de juiste etymologie van *schaars* vermeldt. *Schaars* als argument voor de voorstelling van een uitgestrekt gebied waar de suizende *r* zou zijn voorgekomen, vervalt dus.

De overige, soms dubieuze vormen buiten de Meierij, maken de indruk losse woorden te zijn die wel vanuit (N.) Brabant kunnen uitgestraald zijn : Bommelerwaards *durske* < *deernkein* (= Meierijs *durske* „meisje”); Kempisch *baars* „bloot”; in Elburg (Gelderland) ± a^o 1400 *borzen* = bornen; in het Zuid-Oosten van Brabant *torze* „tornen” (1); slechts vragenderwijs vergelijkt Weijnen de Drentse plaatsnaam *Duurske* met *Deurze* in N.-Brabant; *fleers* (WNT 3, 4531) is onduidelijk.

Het gaat dus maar bezwaarlijk op, dunkt me, om, op grond van dit *schaars* en soms dubieus materiaal, te vermoeden dat de suizende *r* elders dan in de Meierij of Noord-Brabant voorkwam en in de oudere tijden bestond (de enige — zekere? — oude bewijsplaats zou ± 1400 Elburg *borzen* zijn), zodat het hachelijk wordt juist dit vermoeden in te roepen om de oude westvlaamse werkwoorden op -*rz*- te verklaren, daarbij zonder meer Schönfelds verklaring terzijde schuivend.

We mogen bovendien niet vergeten dat de Westvlaamse vormen met -*rz*- allemaal en uitsluitend werkwoorden zijn : *meersen*, *baersen*, *huersen*, *gevoersen*, *claersen*, *verdiersen*, *meersen*, „een schip meren”, *porsen* (Weijnen, *Ned. Dial.* blz. 181), waarbij Schönfeld nog vermeldt : *naersen*, *stelpsen*, voorts *cleinsen*, ndl. *grijnzen*.

Het mag toch wel eigenaardig heten dat dit allemaal werkwoorden zijn, en dat van andere vormen zoals, in de Meierij, *durske*, *lantaers*, *dôrs* „dor”, *rzink*, *rzijp* „rijp”, *kurze*, *arze*, *grzas* (Weijnen *l.c.*) in het mnl. geen spoor valt te bekennen. Want

(1) Over beide : B. VAN DEN BERG, *Oude Tegenstellingen op Nederlands taalgebied*, 1938, blz. 29 resp. 81.

wat voor werkwoorden in de spelling mogelijk was (suizende *r* als *rz* te schrijven) was het misschien niet, om het ongewone van het spellingbeeld, voor mnl. *rinc*, *rijp*, enz., maar was gerust toelaatbaar bij mnl. *baers* = *baer* „bloot”, **dors*, **kaers* „kar” (vgl. mnl. spellingbeelden als *paers* „paars”, *ors* „paard”, *kerse* „kaars”).

Wat zijn dan oorspronkelijk die Westvlaamse werkwoorden? Reeds in 1924, in de tweede druk van zijn *Historische Grammatica* (§ 123 c) heeft Schönfeld bewuste vormen in verband gebracht met *-s*-stammen van het type got. *batizon* (: *batis*) en, hoewel hij geen literatuur vermeldt, is hij blijkens de toelichting lat. *onerare* bij *onus*, *scelerare* bij *scelus*, wat zijn bron betreft, van de bekende *Deutsche Grammatik* van W. Wilmanns uitgegaan waar men (Zweite Abt. : Wortbildung) § 80 precies *onerare*, *scelerare*, *batizon* vindt, daarenboven in § 81 tal van werkwoorden als ohd. *riuvisōn*, *klingisōn*, mhd. *brunsen*, *gēlsen*, *glimsen*, nhd. *grinsen*, ohd. *reinisōn* „piare”, enz., enz., *tiurisōn* „verherrlichen” dat in vorm overeenkomt met mnl. *verdiersen* (t.w. bij *dier*, *duur*, ohd. *tiuri*), ohd. *rachisōn* „sich räuspern”, mhd. *rahsenen*, *rehsenen* (bij ohd. *racho*) waarmee overeenkomt mnl. *raexenen* (*raexemen*, enz. : Mnl. W. 6, 996) „rochelen”.

In het ohd. zijn er dus, zoals men ziet, werkwoorden met *s* na een andere klank dan *r*; het mnl. ook kent nog enkele werkwoorden met een stam die op een andere consonant dan *-r* uitgaat, t.w. *stelpsen*, *grinsen* (dat niet uitsluitend Westvlaams is; — bij *grinen*, ook mndd. *grinsen*, *grensen*, *gransen*); *cleinsen* „zuiveren” (dat hoofdzakelijk, maar alweer niet uitsluitend Westvlaams is en in het ags. ook voorkomt als *clānsian*, eng. *to cleanse*).

Wie geneigd zou zijn *stelpsen* en *grinsen* voor analogieformaties te houden (en in die interpretatie misschien gelijk kan hebben), moet van een dgl. verklaring afzien voor *cleinsen* : deze vorm immers bestaat in het oudengels (*clānsian*) en tegen een ontlening uit die taal verzet zich de vorm. Uit het oudengels daarenboven zijn er nog meer formaties van die aard aan te halen (1). Hier volgt een lijstje :

(1) Vgl. WRIGHT, *Old Engl. Grammar*, f 659; H. SWEET, *The Student's Dict. of Anglo-saxon*, 1897; F. HOLTHAUSEN, *Altenglisches Etymol. Wörterbuch*, 1934.

blētsian „to bless”, bij *bleden*; — *grimsian* „to rage” bij *grimman*, ohd. *grimmisōn*; — *bréowsian* „to repent” bij *bréowan*, ohd. *briu-wisōn*; — *iersian* „to be angry” bij *ierre* „anger”, ofries *ierst* (part. praet.); — *mārsian* 1. „to make known” bij got. *-mēreis*, ohd. *māri*, Gl. Lips. 505 *gi-mārsada* „mirificauit” (1), — 2. „begrenzen” bij de stam van mnl. *mere* „paal” (2); — *miltsian* „to pity” bij *mildian* „become mild”; — *ricsian* „to rule”, bij *rice*, ohd. *rihhisōn*.

Vergeleken met het ohd., ags. en ondfrank. en ofries materiaal, en met het mnl. materiaal (*stelpsen*, *grinsen*, *cleinsen*, *raexemen*) bevatten de wvl. vormen — werkwoorden! — op *-rz-* dus niet een ontwikkeling uit vormen op *-r*, maar wel een (oud) afleidings-suffix: van de stam op *-r* vindt men reeds ags. *iersian*, *mārsian*, ofrie. *ierst*, ohd. *tiurison*, *bêrison* (in 't ndl. ontleend als *beersen*). Merkwaardig blijft het intussen: a) dat dgl. (oude!) vormen in het uiterste Westen zijn behouden; b) aldaar zelfs in aantal, door de werking der analogie, zijn toegenomen (*claersen* hoort bij *clare*, een leenwoord); c) juist zo talrijk zijn bij een stam op *-r*. Er moet dan wel enig verband bestaan tussen die *r* en het suffix *-z-*. Of nu, in werkwoorden met stam op *-r*: *meren*, *buren*, een (mogelijke!) extrafonologische variant van *r* geïntegreerd is in een formatie op *-zen* (*cleinsen*) om een groter aantal vormen met dgl. klankcombinatie mogelijk te maken, is misschien een aanlokkelijke hypothese die in het Meierijse verschijnsel steun zou vinden. Maar ik kan voorlopig nog niet aannemen, dat mnl. „*claersen*, *spaersen* enz. in die *rz* een voortzetting van een waarschijnlijk reeds oude suizende *r* vertonen”: daarvoor is de formatie op *-s* na allerlei stammen te duidelijk geattesteerd in verschillende oudgermaanse talen.

(1) Voor dit werkwoord haalt Holthausen o.c. p. 212 mnl. *meersen* aan. We moeten evenwel bedenken dat de enige passus (uit het Leven van St. Amand I 2210) met deze vorm niet duidelijk genoeg is om uit te maken of hier *maersen* „beroemd maken” dan wel *meersen* „groot maken” dient gelezen te worden: (Mnl. W. 4, 1306) *Ghi ... soud Gode dienen ... ende spreeden ende meersen sinen name, al waerdi in meerderen state.*

(2) ANGLIA 28, 394, a° 1905, waar J. H. Kern de oorsprong van *-z-* in de comparatiefvorm van adjectieven zoekt (bijv. Wvl. *verdiersen*). Zeer ten onrechte: het suffix idg. *-is* werd oudgerm. *-iz*, oudwestgerm. *-ir* (nooit is in het Germ. hier *-s* aangetroffen).